

УДК 342.95(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.2.17>

Р. М. Труба

доктор філософії в галузі права,
докторант Науково-дослідного інституту публічного права
<https://orcid.org/0009-0003-0971-8350>

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена з'ясуванню сучасної юридичної природи інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки. Інститутами громадянського суспільства як суб'єктами забезпечення національної безпеки запропоновано розуміти добровільні, самостійно організовані об'єднання громадян та організацій, незалежні від прямого державного управління та фінансування, які через захист публічних інтересів, соціальну активність, правозахисну діяльність і зміцнення громадських зв'язків сприяють виявленню, попередженню та усуненню загроз суверенітету, сталому розвитку суспільства й держави. У сучасній Україні правовий статус інститутів громадянського суспільства дозволяє їм бути значущими суб'єктами в системі забезпечення національної безпеки. Зауважено, що їх унікальність виявляється в трьох ключових характеристиках. Передусім ці інститути зберігають незалежність від прямого державного контролю та фінансування, що гарантує об'єктивність їхніх дій. Також їх створення і діяльність ґрунтуються на добровільній участі громадян та їх об'єднань, що посилює легітимність і громадську підтримку таких інституцій. Крім того, інститути громадянського суспільства орієнтовані на публічні інтереси й цінності, слугуючи провідниками гармонійного балансу потреб й інтересів окремих груп населення та суспільства загалом. З'ясовано, що в контексті європеїзації системи забезпечення національної безпеки в Україні розширюється зміст концепції національної безпеки, що включає не лише військово-оборонні, силові, а й соціально-економічні, гуманітарні, інформаційні та інші аспекти безпеки. Відповідне розширене розуміння безпеки істотно розширює потенціал для участі інститутів громадянського суспільства в процесах забезпечення національної безпеки. Причому особливу роль розглядувані інститути відіграють саме в кризових ситуаціях, передусім в умовах війни, коли ці суб'єкти часто стають безпосередніми виконавцями функцій забезпечення безпеки, значно компенсуючи різноманітні недоліки функціонування держави як основного суб'єкта забезпечення національної безпеки. У висновках автор узагальнює викладене та підкреслює, що для вдосконалення системи забезпечення національної безпеки Україна повинна підвищити гарантії ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: громадські організації, громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, національна безпека, система забезпечення національної безпеки.

Актуальність теми. Після проголошення незалежності та закріплення в 1996 році на конституційному рівні курсу на формування демократичної та правової держави органи публічної служби України зіткнулися з потребою в перегляді традиційних підходів до державного управління за рахунок впровадження концепції та засад публічного адміністрування. У подальшому, у процесі інтеграції нашої держави до Європейського Союзу, розвиток громадянського суспільства почав від-

буватися шляхом упровадження в практичну дійсність так званої «західної моделі суспільства» [1, с. 88]. Застосування цієї моделі сприяло створенню умов, за яких інститути громадянського суспільства стали розглядатися як повноцінні суб'єкти публічного адміністрування, що володіють можливістю здійснювати безпосередній вплив на функціонування системи забезпечення національної безпеки. Зокрема, як слушно зазначає С. А. Дроботов, у сучасних умовах розвитку сфери

безпеки громадянське суспільство становить один з найбільш значних, хоча поки недостатньо задіяних, суб'єктів зі значним потенціалом для реалізації безпекових заходів [2, с. 17]. У зв'язку з цим можна констатувати, що комплексне дослідження суб'єктів системи забезпечення національної безпеки, а також визначення шляхів оптимізації дії адміністративно-правового режиму забезпечення національної безпеки неможливе без уточнення юридичної природи інститутів громадянського суспільства як значущих суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Аналіз наукової літератури та невірішені раніше питання. Аналізуючи наявну наукову літературу, можемо констатувати відсутність комплексного наукового дослідження, у якому було б визначено поняття та юридичну природу інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки. Причому окремі аспекти цього питання вже детально досліджували окремі українські вчені, серед яких: А. А. Головка [3], С. А. Дроботов [2], М. В. Канавець [4], Д. О. Кошиков [5, с. 208–226], Р. В. Мошинський [6], В. В. Пилип [7, с. 259–349], В. М. Юрах [8, с. 66–91] та ін. Таким чином, можемо дійти висновку про наявність теоретичної основи для формування актуальної наукової думки щодо сутності інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Отже, **метою статті** є з'ясування юридичної природи інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки. Досягнення цієї мети передбачає виконання низки *завдань*, згідно з якими слід: 1) розглянути підходи до тлумачення категорії «інститут громадянського суспільства» та сформулювати визначення поняття «інститути громадянського суспільства як суб'єкти забезпечення національної безпеки»; 2) окреслити безпековий потенціал інститутів громадянського суспільства та інші аргументи, які вказують на можливість цих інститутів поставати як суб'єктів забезпечення національної безпеки; 3) узагальнити результати наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Встановлюючи юридичну природу інститутів

громадянського суспільства, слід зауважити, що йдеться, як слушно зазначає О. М. Шуміло, про «сукупність організацій, структур, груп і механізмів, які функціонують у межах громадянського суспільства з метою захисту й просування громадянських прав, свобод і інтересів, забезпечення активної участі громадян у суспільному житті та взаємодії з державою» [9, с. 39]. Тобто можемо погодитись із тим, що в загальному значенні інститути громадянського суспільства є «оформлені (переважно документально) спільноти людей, що самоорганізувалися з метою обстоювання своїх прав через контроль дій представників влади» [10, с. 21]. Причому вітчизняні вчені здійснювали спроби конкретизації визначення поняття «інститут громадянського суспільства». Наприклад, українська дослідниця В. В. Пилип вважає, що ним слід вважати «зареєстровану згідно із законом самоврядну організацію, яка відстоює свої легітимні інтереси в процесі розбудови громадянського суспільства шляхом реалізації права членів організації брати участь в управлінні державними справами» [7, с. 269]. Водночас вважаємо такий підхід недостатньо точним, адже ним фактично заперечується можливість існування інститутів громадянського суспільства в умовах розбудованого громадянського суспільства, а також припустимість застосування демократичних засад під час визнання тих чи інших суб'єктів як інститутів громадянського суспільства (зокрема інститутів неформального типу).

У зв'язку з цим, більш точним видається дефініція поняття «інститути громадянського суспільства», яку пропонує І. Я. Ткачук. На думку науковця, йдеться про добровільні, самоврядні організації формального чи неформального характеру, що об'єднують фізичних і юридичних осіб навколо спільної ідеї чи мети діяльності, відмінної від отримання прибутку [11, с. 99]. Причому слід вказати на упуцнення такого підходу, яке виявляється в тому, що розглядувані інститути є не лише об'єднаннями осіб, у яких є спільні інтереси. На цю обставину вже звертав увагу С. П. Соляр. Дійсно, «громадянське суспільство як суспільне явище визнача-

ється через таку сутнісну ознаку, як заснованість комунікації на певному спільному інтересі учасників суспільних відносин, що реалізується поза сферами родинних відносин і реалізації публічної влади» [12, с. 8]. Як слушно зазначає вчений, не всі соціальні групи, сформовані на основі спільних інтересів, автоматично стають інститутами громадянського суспільства. Це твердження є цілком закономірним, адже хоча будь-яка група осіб може володіти певними спільними інтересами, цінностями та характеристиками, цього в дійсності недостатньо для того, щоб її розглядати в якості частини громадянського суспільства. Тому для того, щоб стати елементом громадянського суспільства, відповідна група осіб повинна представити свої інтереси таким чином, щоб вони були визнані суспільством й спонукали як інших інститутів громадянського суспільства, так і політичних структур до дій, спрямованих на їх задоволення та інституціоналізацію. У відповідному контексті, як зазначає С. П. Соляр, інститутами громадянського суспільства такі групи стають лише в тому випадку, якщо їхні інтереси артикулюються в суспільному середовищі, тобто формулюються як настійні вимоги, які спонукають структурні елементи громадянського суспільства та/або органи державної влади робити практичні кроки для їх реалізації. Зрештою це зумовлює інституціоналізацію означених вимог [13, с. 934].

Крім того, слід звернути увагу й на те, що українські вчені аналізували безпековий потенціал суб'єктів громадянського суспільства (зокрема інститутів громадянського суспільства). Зокрема, С. А. Дроботов, розглядаючи потенціал громадянського суспільства в контексті забезпечення національної безпеки, констатує, що цей потенціал об'єктивується в такому: є інституціоналізованою мережею соціальних, публічно-політичних взаємозв'язків, у яких розкриваються соціальні потреби в безпековій сфері; через свою мережеву будову та стійкість комунікативних каналів генерує соціальний капітал, необхідний для трансформування підходів та інструментів забезпечення національної безпеки; через інструмент онлайн комунікацій соціальні мережі здійснюють моніторинг наявних

ризикогенних факторів у соціумі, виявляє їх та мінімізує або залучає до цих процесів державні органи [2, с. 17].

Ураховуючи викладене, зазначимо, що інститути громадянського суспільства як суб'єкти забезпечення національної безпеки – це добровільні, самостійно організовані об'єднання громадян (груп громадян), незалежні від прямого державного управління та фінансування, які шляхом соціальної активності, захисту публічних інтересів, правозахисної діяльності й зміцнення громадських зв'язків сприяють виявленню, попередженню та усуненню безпекових ризиків і загроз, сприяючи належному функціонуванню адміністративно-правового режиму забезпечення національної безпеки. Отже, розглядаючи юридичну природу інститутів громадянського суспільства, слід зважати на те, що ці інститути характеризуються істотним потенціалом впливу на оптимальне досягнення цілей забезпечення національної безпеки, зокрема враховувати такі ключові ознаки:

1) незалежність інститутів громадянського суспільства від безпосереднього державного управління або державного фінансування. Відповідна властивість зазначених суб'єктів дозволяє їм діяти в якості автономних суб'єктів, здатних критично оцінювати дії органів публічної влади, виявляти системні ризики (корупційні вияви, ризики зловживань, дискримінації тощо) і пропонувати альтернативні рішення їх запобігання та подолання наслідків таких ризиків та загроз. Отже, незалежність інститутів громадянського суспільства дозволяє розширити потенціал системи забезпечення національної безпеки, знижуючи ризики «монополізації» цієї системи виключно публічно-владними суб'єктами, які можуть бути схильні до управлінських ризиків, створюючи ризики для забезпечення належної обстановки національної безпеки;

2) інститути громадянського суспільства утворюються та функціонують на основі добровільності й активності індивідів і груп індивідів. Зокрема, учені зауважують, що інститути громадянського суспільства завжди утворюються на основі громадянської активності, яка виходить не від

держави, а від «особистості в їх спільній взаємодії» [13, с. 935] і саме тому громадянське суспільство в правовій та демократичній державі існує «на стику між легітимністю і легальністю», а така держава не може обмежувати існування громадянського суспільства виключно тими інститутами, легальність яких визнає держава [13, с. 936]. Причому така ознака, як добровільність, передбачає фактичну можливість вільного створення, об'єднання з іншими інститутами громадянського суспільства, утримуватись від такого об'єднання, безперешкодно виходити з об'єднань тощо. Крім того, добровільність стосується й членства в інститутах громадянського суспільства. Ніхто не може бути примушений до вступу в них, а також обов'язково організаційно або матеріально підтримувати їхню діяльність [7, с. 270]. Таким чином, добровільна участь громадян забезпечує високу мотивацію та глибоку залученість громадян у таку діяльність, що дозволяє своєчасно реагувати на нові виклики у сфері забезпечення національної безпеки, а також розробляти підходи до розв'язання відповідних проблем, які держава може ігнорувати або не помічати;

3) інститути громадянського суспільства орієнтовані на публічні (суспільні) інтереси, а також виражають інституційну позицію, що об'єктивується в просуванні (охороні, захисті) інтересів відповідної групи людей, які узгоджуються з інтересами суспільства загалом. Слід зазначити, що інститути громадянського суспільства – це передусім провідники саме суспільної думки, національних інтересів та тієї системи принципів, яка приймається соціумом, пропагується та реалізується ним [2, с. 17]. Отже, діяльність цих інститутів, спрямована на захист суспільних інтересів (зокрема, на культивування соціальної справедливості, поваги до людської гідності, прав людини та ін.), безпосередньо впливає на зміцнення сталості буття суспільства, що є ключовим елементом ефективного забезпечення національної безпеки. Що ж стосується здатності цих інститутів висловлювати та захищати інтереси конкретних груп населення (наприклад, працівників, етнічних меншин, підприємців та ін.) у контексті наявного

суспільного консенсусу, то ця обставина дозволяє відповідним суб'єктам запобігати нерівномірному розвитку суспільства, уникнути спотворення вимог принципу рівності, а отже, не допускати соціального розколу й підвищення соціальної напруги, що загалом становить істотний ризик для забезпечення національної безпеки.

Аналізуючи можливість віднесення інститутів громадянського суспільства до суб'єктів забезпечення національної безпеки, слід ґрунтуватися на тому, що:

1) в умовах європеїзації системи забезпечення національної безпеки розширюється зміст концепцій національної безпеки та її забезпечення, як процесу, у якому приділяється все більша увага суспільству та її інститутам. У цьому контексті слід зазначити, що сучасне розуміння національної безпеки меншою мірою зводиться до суто військово-оборонного та силового аспекту інтерпретації її сутності, а за громадянами утверджується соціальна відповідальність, яка передбачає також відповідальне ставлення громадян та їх об'єднань до всіх елементів національної безпеки [див., напр.: 14, с. 189–190]. Так, на сьогодні поняття національної безпеки включає соціально-економічну, інформаційну, гуманітарну та інші її складові, які виражаються у відповідних сферах суспільних відносин. Тому крізь призму осучасненого осмислення сутності національної безпеки громадянське суспільство здатне (беручи до уваги широку варіативність формального вираження таких інститутів [див., напр.: 12, с. 9; 15]) активно впливати на ці сфери, сприяючи забезпеченню правопорядку в них, посилюючи соціальну солідарність у суспільстві, а також контролюючи державні органи, які реалізують політику держави в цих сферах;

2) інститути громадянського суспільства в умовах демократизації системи публічної адміністрації отримують право на участь у справах держави. У сучасній Україні, як і в державах-членах ЄС, на законодавчому рівні закріплюється право громадян брати участь в управлінні державою безпосередньо або через своїх представників (у тому числі шляхом створення громадських організацій). У певній мірі (у тій, що

не загрожує національній безпеці) громадяни можуть брати участь у процесах забезпечення державою національної безпеки, зокрема здійснюючи цивільний контроль у цій сфері, беручи участь у процесах нормативно-правового забезпечення адміністративно-правового режиму забезпечення національної безпеки тощо;

3) інститути громадянського суспільства часто стають реальними виконавцями важливих функцій із забезпечення безпеки (наприклад, шляхом здійснення волонтерської допомоги військовослужбовцям та їхнім родинам, підтримки тимчасово переміщених осіб, здійснення інформаційної протидії ворожій пропаганді тощо), передусім в умовах, що характеризуються кризовими явищами у сфері забезпечення національної безпеки.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що інститути громадянського суспільства як суб'єкти забезпечення національної безпеки слугують добровільними та самостійно організовуваними об'єднаннями громадян і організацій, що не залежать від прямого державного управління чи фінансування. Їх діяльність спрямована на захист публічних інтересів, соціальну активність, правозахисні ініціативи, а також зміцнення громадських зв'язків, що сприяє виявленню, попередженню та усуненню загроз суверенітету, сталому розвитку держави тощо. Завдяки адміністративно-правовому статусу, а також у результаті демократизації системи публічного адміністрування у сфері забезпечення національної безпеки відповідні інститути здійснюють значний вплив на безпековий стан як на місцевому, так і на загальнонаціональному рівнях.

На відміну від державних органів, інститути громадянського суспільства мають особливу властивість мобілізувати ініціативних, мотивованих громадян для участі в заходах щодо забезпечення національної безпеки, організовувати громадський контроль у цій сфері та сприяти правовій просвіті населення. Причому особливо важливою є роль цих суб'єктів саме в періоди вияву кризових явищ (в особливий період), коли вони проводять кампанії, у яких пояснюється важливість соціальної відповідальності громадян і їх солідарності (передусім під час війни) та ін. Відповідну роль інсти-

тути громадянського суспільства як суб'єкти забезпечення національної безпеки можуть виконувати саме завдяки своїм особливим характеристикам, що виявляються в їх незалежності від державного контролю, добровільному формуванні та функціонуванні, а також орієнтації на суспільні інтереси та цінності. З огляду на те, що ці риси інститутів громадянського суспільства дозволяють їм бути особливими суб'єктами забезпечення національної безпеки, які своєю діяльністю сприяють балансу між приватними й колективними потребами, можна констатувати, що Україна як держава, яка прагне вдосконалювати систему національної безпеки, має також у цьому питанні приділити особливу увагу підвищенню гарантій функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні.

Список використаної літератури:

1. Шак Р. І. Філософсько-правові засади формування сучасної моделі суспільства : дис. ... д-ра філософії. Львів, 2023. 223 с.
2. Дроботов С. А. Громадянське суспільство і забезпечення національної безпеки української держави. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Т. 3. Спецвипуск. С. 14–18.
3. Головка А. А. Інститути громадянського суспільства в системі інформаційної безпеки України. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія : Політологія. Соціологія. Право*. 2015. № 3/4(27/28). С. 13–16.
4. Канавець М. В. Вплив інститутів громадянського суспільства на ефективність державного управління у сфері економічної безпеки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2016. Вип. 2(6). С. 25–31.
5. Кошиков Д. О. Адміністративно-правові засади реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2021. 485 с.
6. Мошинський Р. В. Інститути громадянського суспільства в Україні: соціально-правова спрямованість політичних процесів та їх вплив на національну безпеку. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 2. С. 184–192.
7. Пилип В. В. Адміністративно-правовий механізм участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики у сфері

- правоохоронної діяльності в Україні: доктринальні положення : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2024. 586 с.
8. Юрах В. М. Адміністративно-правове регулювання участі громадськості в підвищенні ефективності функціонування органів виконавчої влади: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Кривий Ріг, 2020. 431 с.
 9. Шуміло О. М. До питання ключових інститутів громадянського суспільства. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е. О. Дідоренка*. 2023. Вип. 3 (103). С. 35–43. Doi: 10.33766/2524-0323.103.35-43
 10. Литвинов О. М. Штучна бідність як ознака спільнот «вторинних культур» (спроба діагностики соціальних хвороб, що гальмують розвиток інститутів громадянського суспільства). *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку* : зб. матеріалів XII Всеукр. наук.-практ. конф. (Сєверодонецьк, 26 груд. 2018 р.). Сєверодонецьк : СЧУ ім. В. Даля, 2019. С. 21–23.
 11. Ткачук І. Я. Інститути громадянського суспільства: зміст та роль. *Modern Economics*. 2020. № 22. С. 99–107. Doi: 10.31521/modecon.V22(2020)-16
 12. Соляр С. П. Правове регулювання статусу та діяльності інститутів громадянського суспільства (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2014. 21 с.
 13. Соляр С. П. Інститути громадянського суспільства. *Форум права*. 2013. № 1. С. 933–938.
 14. Лізаковська С. В. Розвиток механізмів взаємодії органів публічного управління з інститутами громадянського суспільства: дис. ... д-ра наук з держ. управл. : 25.00.02. Миколаїв, 2021. 383 с.
 15. Кошляк Н. Е. Види інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 черв. 2022 р.): у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Гельветика, 2022. Т. 1. С. 134–138.

Truba R. Civil society institutions as entities of ensuring national security

The paper is devoted to clarifying the modern legal nature of civil society institutions as subjects of ensuring national security. Civil society institutions as subjects of ensuring national security are proposed to be understood as voluntary, self-organizing associations of citizens and organizations independent of direct government administration and financing, which, through the protection of public interests, social activism, human rights activities and strengthening public relations, contribute to the identification, prevention and elimination of threats to sovereignty, sustainable development of society and the state. In modern Ukraine, the legal status of civil society institutions allows them to act as significant actors in the national security system. The author claims that their uniqueness is expressed in three key characteristics. First of all, these institutions remain independent from direct government control and financing, which guarantees the objectivity of their actions. Also, their creation and operation are based on the voluntary participation of citizens and their associations, which enhances the legitimacy and public support of such institutions. In addition, civil society institutions are oriented towards public interests and values, acting as agents of a harmonious balance of the needs of individual groups of the population and society as a whole. Attention is also drawn to the fact that in the context of the Europeanization of the national security system in Ukraine, the content of the national security concept is expanding, which includes not only military and defense, security, but also social and economic, humanitarian, informational and other aspects of security. A corresponding expanded understanding of security significantly expands the potential for civil society institutions to participate in security processes. At the same time, these institutions play a special role precisely in crisis situations, for example, in war conditions. In such conditions, these entities become the direct executors of security functions, significantly compensating for various shortcomings in the functioning of the state as the main subject of national security. In conclusion, the author emphasizes that in order to improve the national security system, Ukraine must increase guarantees for the effective functioning of civil society institutions.

Key words: civil society institutions, civil society organization, civil society, national security system, national security.